

Геометрична орнаментика в українській народній кераміці XIX-XX ст.

Олена, Клименко

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського
НАН України, кандидат мистецтвознавства

Художні особливості кераміки, оздобленої геометричною орнаментикою, обумовлені поєднанням окремих мотивів між собою, манерою їх трактування, композиційним рішенням, колоритом тощо. Проте головним є принцип органічного взаємозв'язку декору з формою виробу. Найчастіше декор доповнює форму посудини, підкреслює її головні конструктивні частини, надає їй естетичної привабливості. Кераміка, декорована геометричним орнаментом, демонструє найкращі зразки такої взаємодії [2; 5].

На характер композиції геометричної орнаментики й на використання певних мотивів впливає утилітарне призначення посудини та особливості її конструкції. Геометричні елементи переважають у декорі простого кухонного посуду, який є найбільш традиційною частиною асортименту (горщики, глечики, макітри, барила, пасківники, ринки тощо; фото 1-5). Давні традиції зберігаються як у формах виробів, так і в декорі. При цьому в геометричному орнаменті, на відміну від рослинного,

використання окремих елементів та їхнє поєднання між собою змін майже не зазнають впродовж значного відрізка часу. В оздобленні столових і декоративних посудин геометрична орнаментика найчастіше виступає доповненням до рослинних, зооморфних, антропоморфних та орнітоморфних мотивів, хоча в декорі мисок, полумисків, глечиків, тиков, ваз тощо, оздоблених підполивним малюванням в техніці фляндрування переважають геометричні елементи (фото 6-8). Тож не менш важливу роль (нерідко й вирішальну), у застосуванні певного типу орнаменту відіграє технологічний різновид кераміки й техніка нанесення декору.

Доцільно нагадати, що за технологічними ознаками гончарні вироби розподіляють на неполив'яні (теракотові й димлені), полив'яні (вкриті безколірною або кольоровими поливами) й мальовані (оздоблені підполивним малюванням в техніках контурного розпису, фляндрування тощо).

Кожен з технологічних різновидів декору обумовлює як набір елементів орнаменту, так і манеру їх виконання. Водночас значна кількість мотивів є універсальною для усіх технік нанесення візерунка: концентричні лінії, смуги, хвилясті лінії («кривульки»), риси тощо. Техніки розпису дозволяють створювати складні композиції з навіть іноді «живописним» підходом до їхнього трактування (техніка фляндрування), доповнюють форму лінійним ритмом та кольоровими плямами. Ритування створює світлотіньовий ефект. Формотворчими засобами тут виступають лінія та світлотінь. Самостійного кольорового навантаження цей декор не несе, а колір виробу залежить від кольору черепка або його покриття поливою (рідше – ангобом).

Теракотовий посуд прикрашають найчастіше писанням кольоровими ангобами (фото 1-2), рідше – ритуванням. Розглядаючи орнаментування неполив'яної кераміки Полтавщини, Іван Зарецький наприкінці XIX ст. відзначав: «Складові елементи горщечного узору: горизонтальні пояски, кривулі, коники, чорні, червоні, білі; потім крапельки,

яблучка, пальчики й ляпки, горизонтальні та вертикальні білі й чорні. Всі ці нечисленні складові узору дають і нечисленні комбінації» [1, с.60]. Однак ці «нечисленні комбінації» вражають чіткістю композицій, ритмічним поєднанням окремих елементів, вмінням підкреслити красу форми посудини, беззаперечним смаком і відчуттям краси.

Найчастіше в основу композиції декору покладено концентричні лінії, розташовані групами, між якими розміщено різноманітні горизонтальні й вертикальні мазки (від маленької плями до соковитого розчерку), вертикальні й діагональні риси, «кривульки», «коми», «накапування» тощо (фото 1). Нерідко візерунок обмежено кількома лініями, доповненими «кривулькою» (фото 2).

Димлену кераміку оздоблюють лискуванням (лощенням), риткуванням, відбитками штампа тощо (фото 5). Переважають прямі, хвилясті, ламані лінії, зигзаги, короткі риси, кола, еліпси, спіралі, трикутники, ромби квадрати [3, с.139]. Лискування збагачує поверхню посудини приємним поєднанням блискучих елементів декору з матовою поверхнею черепка сірого або чорного кольору.

Вироби, вкриті кольоровими поливами, найчастіше декорують риткуванням та відбитками штампа. Найпопулярніший елемент – лінії, згруповані по три-чотири. Їх виконують гончарним ножом по вологому черепку безпосередньо на крузі після виточування і розташовують переважно під вінцями тиквастих глечиків, макітер, тазків для пасок або підкреслюють ними у двох-трьох місцях головні елементи конструкції: основу шийки, плічок, вінець тикви або тиквастого глечика. На пасківниках або слоїках ці лінії нерідко оперізують середину форми й верхню її частину, а на горщиках в окремих випадках розташовані під вінцями. У декорі полив'яних тиков поряд з лініями розміщуються ритовані «кривульки», косі риси тощо.

Доволі розвинену систему ритованого декору мають зразки, які, вірогідно, зберігають відгомін цехової традиції полив'яної кераміки. Серед

них вирізняються носатки й тиквасті глечики з носиком, прикрашені смужками, врізами, рисками (фото 3,4).

У декорі українських мисок, оздоблених розписом в техніці фляндрування, в основному зустрічаються геометричні мотиви. Переважає центрично-симетрична композиція, що обумовлено технікою розпису, яка виконується на крузі. Орнаментальні мотиви компонуються навколо дзеркала, на якому розміщується розета, спіралеподібний мотив, коло, одна або кілька великих крапок тощо. Часто дзеркало взагалі не має декору й оточене в основі стінок смугою фляндрівки, вузькими смужками, розетою, концентричними колами з нанесеними на них крапками, рисками тощо. Нерідко елементи декору зі стінок «опускаються» на дзеркало, залишаючи вільним його центр. Часто на вінцях розміщено «кривульку» або ряд рисок, а у верхній частині стінок – концентричні лінії чи смуга вертикальних патьоків фарби («спускавок»). Головну увагу приділено орнаментуванню стінок миски, де мотиви комбінуються у значній кількості варіантів, притаманних певному регіону чи осередку.

Серед центрів українського гончарства, де створювали миски з декором в техніці фляндрування виділяється Опішне на Полтавщині [4], яке вважається своєю столицею вітчизняної народної кераміки (фото 6).

Кількість орнаментальних мотивів опішнянських фляндрованих мисок невелика. Враження різноманітності створюється за рахунок різних поєднань та комбінацій, а також завдяки варіантам побудови, які не виходять за межі загальноукраїнської традиції. Локальна своєрідність виявляється як у характері трактування мотивів, так і в їхньому поєднанні між собою, а розташування мотивів обумовлює форма миски. Мотиви комбінуються у значній кількості варіантів, серед яких можна виділити низку найтипівіших композицій: декор розташовано у вигляді 1-3 фризів, утворених в основному вузькими лініями з нанесеними зверху мотивами або смугами фляндрівки; композиція розподіляється вертикальними або заокругленими елементами на три і більше частин; тричастинність розподілу дзеркала або основи стінок

поєднується із широким фризом у верхній частині миски; один або декілька різновидів мотивів, чергуючись і повторюючись кілька разів, групуються навколо денця.

Один з найвідоміших осередків мальованих мисок на Середній Наддніпрянщині – село Головківка. Розписи місцевих майстрів надзвичайно різноманітні завдяки сміливим варіюванням незначної кількості мотивів (основні з них – «косиці», квіти, «лебедики», «спускалки», «гребінці», «квасольки»), які розміщено широкою смугою або почергово. Композиції центрально-симетричні, побудовані на чергуванні чотирьох-восьми великих орнаментальних мотивів (фото 7).

Фляндрівка переважає і в розписах таких відомих центрів, як Берлінці-Лісові, Рахни-Лісові, Горишківка, Миньківці, Бережани на Поділлі. Серед популярних мотивів миньковецьких мисок: широкі смуги фляндрівки (іноді фляндрівка суцільно вкриває всю поверхню миски або полумиска), великі крапки, великі крапки з «накапуванням», аркоподібні мотиви, високі «спускавки», смуги, лінії, плями фляндрівки, «кривульки», «накапування», «карбики» (ряд рисочок) на вінцях (фото 8).

Характер розміщення, набір окремих елементів геометричного орнаменту у переважній більшості гончарних центрів України має багато спільних рис. Тож ми можемо говорити про те, що геометричний орнамент в Україні демонструє більшу єдність, ніж рослинний, який чіткіше відбиває регіональні відмінності.

Декор розташовують смугами з акцентуванням конструктивних частин посудини, а порядок розміщення, характер взаємозв'язків та співвідношення мотивів між собою (навіть загальноукраїнських) притаманний лише кераміці певного центру. На горщиках, глечиках, тиквах та інших різновидах закритого посуду українські гончарі розміщують декор на найширшій частині («пуко»), плечах, шийці, вінцях у вигляді вузьких чи широких смуг і рядів окремих елементів, на мисках, полумисках, тарелях геометричні елементи групуються навколо центру з акцентуванням дзеркала,

стінок та вінець. В орнаменті розрізняємо дві групи елементів: 1) загальноукраїнські, серед яких найпопулярніші концентричні лінії, смуги, «кривульки», плями, риси тощо; 2) ті, що зустрічаються лише в окремих осередках (наприклад, широкі горизонтальні й вертикальні мазки-смуги в Опішному на Полтавщині (фото 1); великі аркоподібні мотиви в окремих осередках Поділля). І хоча трактування мотивів обумовлює техніка декору, певний регіон (осередок) відзначається своїм власним підходом, так само, як і кожен майстер має особистий почерк, що не виходить, однак, за межі загального для цього центру характеру оздоблення.

У виробках, прикрашених фітоморфними, зооморфними, антропоморфними мотивами, сюжетними зображеннями (це стосується насамперед мальованої кераміки), геометричні елементи виконують другорядну роль, доповнюючи основні мотиви у вигляді смуг, утворених концентричними та хвилястими лініями, рядами рисок, крапок, мазків, зубців, арочок тощо, або включаються в рапорт орнаменту, збагачуючи домінуючі рослинні мотиви.

Впродовж XIX – XX ст. повсюдно в Україні спостерігається поступове скорочення кількості геометричних елементів в декорі народної кераміки, зменшення поверхні, заповненої орнаментикою, зниження художньої якості виробів.

Таким чином, геометрична орнаментика в декорі української народної кераміки XIX-XX ст. поширена переважно в оздобленні простого вжиткового посуду, насамперед кухонного, як неполив'яного (теракотового й димленого), так і вкритого кольоровими поливами. Це такі техніки декору: риткування, писання, лискування. У столових та декоративних посудинах, оздоблених підполивним малюванням, геометричні елементи нерідко виступають доповненням до рослинних, зооморфних, антропоморфних мотивів та сюжетних зображень.

Найпоширеніші геометричні мотиви в декорі української народної кераміки – лінії, смуги, кривульки, крапки, риси, які зустрічаються в усіх

регіонах України, в усіх технологічних різновидах кераміки й у переважній більшості форм виробів.

Література.

1. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: издание Полтавского губернского земства, 1894. – 126, XXIII, VI с.
2. Івашків Г. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 544 с.
3. Мотиль Р. Українська димлена кераміка XIX – початку XXI ст. Історія. Типологія. Художні особливості. – Львів.: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 208 с,
4. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століть (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). – Опішне: Українське народознавство, 2010. – 632 с.: іл.
5. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – К.: ред. вісника АНТ; Ніжин: ТОВ вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. – XVI, 400 с., іл.